

BALKANLAR ve İSLÂM

-BALKANLI ÂLİMLER,
MÜTEFEKKİRLER ve ESERLERİ-

Cilt: III

ISBN: 978-605-7619-81-5 (3. Cilt)

ISBN: 978-605-7619-78-5 (Takım)

Sertifika No: 17576

İSLÂMÎ İLİMLER ARAŞTIRMA VAKFI
Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi: 27
Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi: 96

Kitabın Adı

Balkanlar ve İslâm

Editörler

Abdullah Taha İMAMOĞLU, İtir RRUGA,
Mehmet Fatih SOYSAL, Abdurrahim BİLİK

Sayfa Tertibi

İsmail KURT

Kapak Tasarım

Halil YILMAZ

Baskı, Cilt

Matsis MatbaaHizmetleri San. ve Tic. Ltd. Şti.

Tevfikbey Mh. Dr. AliDemirr Cd. No.: 51

Sefköy / İstanbul, Tel.: 0212 624 21 11

Sertifika: 40421

1. Basım

Haziran 2020 / 1000 adet basılmıştır.

İletişim:

Ensar Neşriyat Tic. A.Ş.

Düğmeciler Mah. Karasüleyman Tekke Sok. No: 7 Eyüpsultan / İstanbul

Tel: (0212) 491 19 03 - 04 – Faks: (0212) 438 42 04

www.ensarneyriyat.com.tr – siparis@ensarneyriyat.com.tr

**MODERNLEŞME DÖNEMİNDE
BALKANLAR'DAN İSTANBUL'A BİR DÜŞÜNCE
TARİHÇİSİ ve MÜNEKKİD OLARAK MEHMET ALİ AYNÎ
(1869-1945)**

Mehmet SEVER*

Giriş

Son dönem Osmanlı ve erken dönem Cumhuriyet tarihinin çok yönlü mütefekkir ve yazarlarından biri olan Mehmed Ali Aynî, düşünce tarihine dair eserleri ile dikkat çekmektedir. Osmanlı'nın modernleşme döneminde yaşamış olan Aynî, kendi çağının ve neslinin izlerinin görülebileceği bir yazardır. İslâmıcı, Batıcı ve Milliyetçi kimliği ile dönemin aydınlarının yaşamış olduğu fikrî, dinî ve kültürel arayışların tezahürleri eserlerinde net bir şekilde görülen Aynî, arayışlar döneminde kendi çizgisini ve çözümünü ortaya koymaya çalışmış bir mütefekkiridir.

Eserleri, özellikle modernleşmenin beraberinde getirdiği gelenek üzerindeki eleştirilere ve çağdaş din dışı akımlara cevap veren; dönemin insanına kadim düşünürleri tekrar hatırlatan; bunun yanı sıra, makaleleri ile düşünce ve kültür atmosferindeki gelişmeleri bütün yönleriyle açığa çıkarması gibi özellikleri ile önem taşımaktadır. Burada Aynî'nin eserlerinden hareketle onun düşünce tarihine olan katkıları, özellikle İslâm düşünce geleneğinden hareketle itikadi ve siyasi mezhepler ve temsilcilerine dair vermiş olduğu bazı bilgiler incelenecektir.

1. Modernleşme Dönemi Osmanlı İlim Hayatında Balkan Kökenli Âlim ve Mütefekkirler

Balkanlar, Osmanlılar'ın Gelibolu üzerinden geçerek 1361 yılında Edirne'yi, daha sonra düzenli seferlerle Bulgaristan

topraklarını feth etmesiyle İslâm'la tanışmıştır. Daha sonra Kosova Meydan Savaşı'yla (1389) Sırbistan ve çevresini ele geçirmiş, Niğbolu Savaşı (1396) ile bölgedeki hâkimiyetini pekiştirmiş ve son olarak Fatih Sultan Mehmed'in Bosna'yı feth etmesiyle (1460) en geniş sınırlara ulaşmıştır.

¹ Tarihi ve siyasi başarıların beraberinde Balkanlardaki Müslüman nüfusu hızla artmaya başlamıştır. Özellikle Türkmen aşiretlerin ve dervişlerin iskân siyaseti ile bölgeye yerleştirilmesi İslâmlaşma sürecini hızlandırmıştır. Özellikle fetihlerin hemen öncesinde tasavvufî zümrelerin bölgeye yerleşmesi ve akabinde fetihler ile bu faaliyetlerin hızlanması yerel halkın da İslâm'a girmesinde etkin olmuş bölgede birçok zaviye ve tekke kurulmuştur.²

Bunun yanı sıra Osmanlılar'ın fethetmesiyle İslâmlaşma süreci başlayan bölgede İslâmî ilimler de hızla gelişmeye başlamıştır. Tekke, zâviye ve hankâhlar ile birlikte medrese, dârülkurrâ, mektep ve kütüphaneler kurulmak suretiyle İslâmî ilimlere büyük katkılar sunmuşlardır.³ Bu dönemde yetişen birçok âlim İslâm düşünce mirasına çok büyük katkılar sağlamışlardır.⁴ İlk dönemlerde yetişen Sûdî Bosnevî (ö. 1599?), Hasan Kâfi Akhisârî (ö. 1615), İsmail Hakkı Bursevî (ö. 1725) gibi âlimler gerek Balkanlar'da gerekse İslâm dünyasında ve özellikle Osmanlı coğrafyasında İslâmî düşüncenin seyrine yön veren âlimler olmuşlardır. Bu etkinlik sınır bölgesi olması hasebiyle daimi bir hareketlilik içinde olan bölgenin kimi zaman ilmî yönden ilerlemesine durgunluk görülmesine sebep

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Bayburt Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, msever@bayburt.edu.tr, orcid.org 0000-0001-6385-6576.

¹ Kemal Karpat, "Balkanlar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı, 1992), 5: 29.

² Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'da Kolonizatör Türk Dervişleri", *Türkler IX* (2002): 133-153.

³ Metin İzeti, *Balkanlar'da Tasavvuf*, (İst.: İnsan Yayınları, 2004), 118.

⁴ Ahmet Yıldırım, "Balkanlarda İslâmî İlimler ve Orada Yetişen Ünlü Âlimler", *Balkanlarda İslâm: Miadı Dolmayan Umut (5 cilt)*, III, (2016): 81-118-118.

olsa da Osmanlı ilim tarihinde daima söz sahibi âlimler yetiştirmeyi başarmıştır. Osmanlı'nın son döneminde toplumda devlet, kimlik ve dinî inancın yeniden şekillendiği atmosferde ve özellikle Aydınlatma döneminin etkisi ile İslâm topraklarında etkili olmaya başlayan akımlar karşısında, Balkan kökenli âlimlerin ilim dünyasındaki etkinliği kendini tekrar hissettirmiştir. Bu bağlamda Osmanlı modernleşme sürecinde etkili olan, dinî, ilmî, fikrî ve siyasi yazıları ile düşünce dünyasına katkıda bulunmuş olan Balkan kökenli bazı yazarlar şunlardır: Mantıkî Mustafa Efendi (ö. 1828), Sırrı Paşa (ö. 1895), Ahmed Cevdet Paşa (ö. 1895), Hersekli Ârif Hikmet Bey (ö. 1903), Manastırlı İsmail Hakkı (ö. 1912), Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi (ö. 1914) ve Mehmed Ali Aynî (ö. 1945) gibi isimleri saymak mümkündür.

2. Mehmet Ali Aynî ve Hayatı

Mehmed Ali Aynî, Balkanlar'ın önemli merkezlerinden Manastır vilayetinin Serfiçe kasabasında doğmuştur. Ailesi Osmanlı dönemi Balkanlar'a yerleştirilen Konyalı bir Türkmen aileden gelmektedir. Bundan dolayı "konyâr" lakabı ile anılan bir ailenin çocuğudur. Aynî oğulları adı ile anılan ailenin bu isimle tesmiye edilmiş sebebinin bilmediğini ifade eden Aynî, ilk tahsilini Serfiçe'de almıştır. Daha sonra dönemin siyasi ve fikrî hayatının canlı olduğu Selanik'te devam etmiştir. Daha sonra ailesi ile birlikte İstanbul'a göç etmiş olan Mehmed Ali Aynî, askerî rüştiyelere devam etmiş, Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne'de devam ettiği idadî eğitimini, Mülkiye'nin yüksek şubesinde 1888'de tamamlamıştır.⁵

Mülkiye'de dönemin meşhur hocaları Abdurrahman Şeref Efendi (1853-1925), Mizancı Murad (1854-1917), Recâizâde Mahmut Ekrem (1847-1914), Sakızlı Ohannes Efendi (1830-1912)

---

⁵ Ali Kemal Aksüt, *Prof. Mehmed Ali Aynî, Hayatı ve Eserleri*, (İstanbul: Ahmet Sait Matbaası, 1944), 11; Abamüslim Akdemir, *Mehmed Ali Aynî'nin Düşünce Dünyası* (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1997), 3-5; İsmail Arar, "Mehmet Ali Aynî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991), 4: 273.

gibi müderris, mütefekkir ve devlet adamlarından ders almıştır. Bunun yanı sıra dönemin fikrî ve edebî akımlarına kayıtsız kalmamış, öğrencilik döneminde tarih, edebiyat ve felsefeye dair okumaların yapıldığı Encümen-i Hamidî adında bir topluluğun içinde bulunmuştur. Daha sonraları gazeteci yönünü geliştirecek olan Ali Kemal ve Ahmed Reşid Bey'le birlikte *Gülşen* adında bir dergiyi de çıkarmayı başarmışlardır.

Daha sonra Mekteb-i Mülkiye'de tahsiline devam eden Aynî, mezuniyetinin ardından İstanbul Hukuk Mektebi'nde muallim yardımcılığı, 1889'da Edine İdadisi öğretmenliği, Dedeâğaç İdadisi öğretmenliği, Haleb Sultanisi Müdürlüğü, 1893'te Diyarbakir Maarif Müdürlüğü ve İstanbul Maarif Nezareti İstatistik Kalemî Müdürlüklerinde bulunmuştur. Eğitim alanındaki hizmetlerinin akabinde idarî görevlere devam etmiş sırasıyla Kosova Mektupçuluğu (1898), Kastamonu (1899) ve Sinop Mutasarrıf Vekilliği (1902), Yemen (1903), Ammara (1904), Balıkesir (1906), Lazkiye (1908) Mutasarrıflığı; El-Aziz (1910), Bitlis (1911), Yanya (1912) valilik görevlerini ifa etmiştir. 1913 senesinde emekliye ayrılan Aynî dönemin Maarif Nazırı'nın teklifi üzerine İstanbul Dârülfünûn Felsefe Dersleri hocalığına atanmıştır.

Bu görevin yanısıra 1915'te Edebiyat Fakültesi Müderrisler Meclisi Reisi, 1923'te Tetkîkât ve Te'lifât-ı İslâmiyye Heyeti Üyeliği yapmıştır. Ahmed Naim Bey'le felsefe terimlerinin Türkçe karşılıklarını tespit çalışmalarını sürdürmüştür.⁶ Harp Akademisi'nde siyasi tarih, İslâm İlimleri Tetkik Enstitüsü'nde dinler tarihi dersleri vermiştir. Bu dönemde Harvard Üniversitesi'nde Milletlerarası altıncı ve Oxford'daki yedinci Felsefe Kongrelerinde ülkemizi temsil ederek tebliğ sunan ilk araştırmacı olmuştur. İdari görevlerinin yanı sıra eğitim faaliyetlerini de hayatı boyunca devam ettirmiş olan Aynî, özellikle Felsefe tarihi ve Türk İslâm düşüncesinin

---

⁶ Akdemir, *Mehmed Ali Aynî'nin Düşünce Dünyası*, 3-5; İsmail Kara, ed., *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi 2* (Dergah Yayınları, 2014), 613-615.

temsilcileri ve dinler tarihine dair yazmış olduğu eserlerin ardında 30 Kasım 1945 yılında İstanbul'da vefat etmiştir.

Ülken'e göre Mehmed Ali Aynı'nın kişilik ve zihniyet dünyası açısından iki yönü vardır. Bunlardan ilki ve en önemli cephesi felsefi eserleri ve felsefe hakkında yazmış olduğu tenkid yazılarını oluşturan yönüdür. Bu yönü dönemin birçok ilim ve kalem erbabının dikkatini çeken Aynı, Fransızca terimlere olan vukûfiyeti ile bu alandaki eserlerin Türk düşünce tarihini intikal sürecinde çok büyük katkılar sağlamıştır. Diğer yönü ise özellikle Osmanlı'nın son döneminde İslâm düşüncesine bağlı mütefekkirlerin bir kısmında gözüken ve "Türk Pantasitleri" olarak isimlendirilen grubun içinde görüşlerini görebileceğimiz cephesidir.

Ülken, Aynı'yi bu nokta üzerinden eleştirir ve onun Batı Felsefesindeki yetkinliğinden uzak bir inanç adamı olduğunu dile getirir. Onun dönemin diğer yazarları gibi vahdet-i vücûd meselesini ilmi yollarla ispatlama gayreti gütmeyen bir mistik olduğunu kabul etmektedir.⁷ Onun bu yönü aslında dönemin inkarcı akımlarına verilecek ilmi cevapların yeterli olmayacağına dair olan kanaatidir. Aynı'nın birbirinden farklı bu iki yönü, eserlerinde ve yazılarında görülmektedir.

3. İslâm Düşünce Geleneğinde Düşünce Tarihinin Sınırları: Mîlel ve Nihal Edebiyatı

İslâm düşüncesinde, ilk siyasi ve itikadi farklılaşmaların ortaya çıkması, bu farklılıkların görülebileceği ve kaleme döküldüğü eserlerin de ortaya çıkma sürecini doğal olarak hızlandırmıştır. İslâm toplumunda görülen muhalif görüşlerin dile getirildiği bu eserler ilk dönemde genel olarak "makâle" adı verilen, daha çok müellifin ve temsil ettiği mezhebin herhangi bir konudaki görüşlerini ihtiva etmekteydi. Bu görüş ayrılıkları daha sonraki süreçte toplumda yaşanan fiili ayrışmadan hareketle farklı düşünenlerin gruplandırılması noktasında "fırak" edebiyatı ve görüş ayrılıklarını ifade hususunda "fark"

---

⁷ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019), 437.

ların ortaya konduğu eserleri doğurmuştur. Ancak İslâm toplumunun kapalı bir toplumun ötesine geçerek özellikle fetihler sonrasında kazanılan topraklarda farklı din, inanç ve öğretilerle karşılaşılması, tartışma konularının da değişmesini gerektirmiştir. Bu döneme kadar olan eserlerde İslâm fırkaları üzerinden yapılan tasnifler artık değişmiş, dinler tarihi ve felsefe tarihini de içine alacak şekilde genişlemiştir. Bu doğal sürecin sebeplerinden olarak, kimi İslâm fırkalarının coğrafi ve kültürel karşılaşma neticesinde eski dinlerden ve felsefe hareketlerinden etkilenmesi; Müslümanların kendi dışındaki toplumlara İslâm'ı anlatmak için 'ötekini' tanıma ihtiyacı hissetmesi ve genel olarak fırka yazarlarında görebileceğimiz "savunmacı ve reddiyeci" yaklaşımı⁸ sayabiliriz. Bu bağlamda Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-Nihal* adlı eseri özel bir konuma sahiptir. Ebü'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdülkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî (ö. 548/1153) kendi dönemine kadar olan mezhepler ve düşünce tarihçiliğine yeni bir üslup ve alan kazandırmıştır.

O, sadece bir kelimacı ve mezhepler/fırak yazarı değil aynı zamanda İslâm dünyasının en önemli dinler tarihçisi olduğu kadar da felsefe tarihçisi olmuştur. Onun alana yapmış olduğu katkılarla mezhepler tarihçiliği, mezheplerin ortaya çıkış sürecini etkileyen diğer din ve felsefeleri de inceleyen bir alan olmuştur. Onun eserinin muhtevasında dikkat çeken yön, müslümanların mezhep ve inançları dışında diğer dinlerle birlikte felsefe tarihini ve temsilcilerini incelemiş olmasıdır.⁹ Bu bağlamda Mehmed Ali Aynî'nin gerek İslâm bilginleri ve felsefecileri ve gerekse felsefe tarihine dair çalışmaları Milel ve

---

⁸ Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, (İstanbul: Dem Yayınları, 2008), 118.

⁹ Şehristânî'nin mezhepler ve düşünce tarihine dair görüşlerinin değerlendirilmesi için bk. Ahmet Ak, *Şehristânî'nin el-Milel ve'n-Nihal'inde İslâm Mezheplerinin Tasnifi* (Thesis, Fırat Üniversitesi, 1996); Ramazan Karaman, "Bir İslâm İlimleri Klasığı Olarak eş-Şehristânî'nin el-Milel ve'n-Nihal'i Üzerine Düşünceler", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VII/14, (Şubat, 2008): 61-74.

Nihal edebiyatına yapılmış katkılar olarak görülmelidir. Ayrıca fırak müelliflerinin savunmacı tarzda kaleme aldığı eserlere benzer şekilde kendi dönemindeki din dışı düşünce ve inançları eleştiren eserler telif etmesi mezhepler tarihi alanına katkı sağlamıştır.

Bunun yanı sıra klasik mezhepler tarihi kaynaklarında tasavvuf ekolleri, temsilcileri ve tarihine dair görüşler pek zikredilmemektedir. Bağdâdî, *el-Fark* adlı eserinde Ehl-i Sünnet'in tarihsel süreçte temsil edildiği alanları zikrederken tasavvuf ehlini ve imamlarını bu sağlam yol/inanç üzerine olduklarını dile getirirse de diğer eserlerde bu konu üzerinde durulmamıştır.¹⁰ Nitekim daha sonra Fahreddin Râzî, kendi dönemine kadar yazılmış fırak ve milel eserlerini değerlendirmekte ve tasavvuf düşüncesinin, erbabının ve tasavvuf tarihinin bu ilmin içinde incelenmemesini eleştirmiştir. Ona göre Allah hakkında bir tasavvur geliştirmekle beraber güzel bir yöntem olan tasavvuf, mezhepler gibi dinin yaşayış şeklidir. Dolayısıyla mezhepler tarihi kaynaklarında incelenmesi gerekmektedir.¹¹

Ayrıca tasavvuf tarihi Osmanlı Devleti'nin son döneminde Medresetü'l-Vâizîn'nin de müfredâtında mezhepler ve tarikatlar tarihi şeklinde tek ders kabul edilmiştir.¹² Dolayısıyla Aynî'nin özellikle Tasavvuf tarihine dair yazmış olduğu eser¹³ ve mutasavvıfları da konu edindiği çalışmalar *Milel ve Nihal* ile zirveye ulaşmış olan Mezhepler

---

¹⁰ Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdü'l-Kâhir b. Tâhir b. Muhammed, *el-Fark beyne'l-fırak*, (Kahire: Mektebetü İbn Sînâ, t.y.), 315.

¹¹ Fahrüddin er-Râzî, *İ'tikâdâtü fıraki'l-Müslimîn ve'l-müşrikin*, (Kahire, 2008), 229.

¹² Haydarîzâde İbrahim, *Mezâhib ve tûruk-i İslâmiyye Tarihi*, (Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliye: Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, 1335); Haydarîzâde İbrahim, *İslâm Mezhepleri ve Tarikatları Tarihi*, trc. Rekin Ertem (İstanbul: Medrese Yayınevi, 1981); Osman Aydın, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslâm Mezhepler Tarihi Yazıcılığı* (Hititkitap Yayınevi, 2008), 211-230.

¹³ Mehmed Ali Ayni, *Tasavvuf Tarihi*, ed. Hüseyin Rahmi Yananlı, (İstanbul: Büyüyenay, 2017).

tarihi çalışmaları içinde mütalaa edilebilir. Bu bağlamda Aynî'nin tasavvufun ortaya çıkışı ve gelişmesi, Doğu ve Batı'daki serüveni hakkında kaleme almış olduğu *Tasavvuf Tarihi* adlı eseri, tasavvuf tarihi ve çalışmalarına katkı sağladığı gibi İslâm mezhepleri ve düşünce tarihine de katkı sağlayan önemli eserlerden biridir.

4. Bir Düşünce Tarihçisi Olarak Aynî'nin Eserleri

Aynî, bir düşünce tarihçisi olarak fikirlerin tarihsel süreçteki serüvenini değerlendirmeyi, felsefe tarihinin ilgilendiği bir mevzû olarak kabul eder. Ona göre felsefe tarihi, doğup gelişen ve tarihi devirlerde genişleyen ya da kaybolan büyük fikirlerin tarihidir. O, bu bakış açısını şu şekilde dile getirmektedir:

“Vâkı'a fikirler tahavvül ediyor, evvela doğuyorlar, zayıf ve karışık bir surette ifade olunuyorlar. Sonra tevessu'la zirve-i ikbâle erişiyorlar, nihayet ihtiyarlayıp kuvvetten daha ziyade düşüyorlar ve âkıbet ortadan kalkıyorlar. Esâret fikri, alemi a'dad ile izah fikri, insanların hürriyet fikri ve müsavatına aid fikirler hep bu tahavvülâta uğramışlardır. Binaenaleyh fikirlerin bir hayatı ve bir tarihi vardır.”¹⁴

Mehmed Ali Aynî, felsefe tarihi tarihi notlarını sadece ders kitapları vermiş olduğu dersler üzerinden dile getirmemiş, yazmış olduğu makale ve eleştiri yazılarında da temas etmiştir. Bu yazılarda genellikle onun dile getirdiği konular, güncel yayınlanan eserler, düşünürler ve kavramlar üzerinden oluşmaktadır.¹⁵ Özellikle dönemin önde gelen materyalist felsefeyi savunan yazarlarından Bahâ Tevfik (1884-1914), Memduh Süleyman (1889-1920), Subhi Edhem (1922?) ve Rıza Tevfik (1869-1949) hakkındaki eleştirileri önemlidir. Bu makale

---

¹⁴ Mehmed Ali Aynî, *Darü'l-Fünun Tarih-i Felsefe Dersleri* (Konya: Çizgi Kitabevi, 2017), 3; İrfan Görkaş, *Mehmet Ali Aynî'nin Darulfünun Felsefe Tarihi Üzerine Bir İnceleme*, (Birleşik Dağıtım Kitabevi, 2012), 18.

¹⁵ Görkaş, *Mehmet Ali Aynî'nin Darulfünun Felsefe Tarihi Üzerine Bir İnceleme*, 13.

ve eserlerindeki tenkid gücü ve kavramlara olan hâkimiyeti onun felsefe tarihi ve literatürüne olan yetkinliğini ortaya koymaktadır.¹⁶

Aynî'nin Türk ve İslâm düşünce hayatı noktasında en önemli yanı Türk-İslâm düşünürleri üzerine yazmış olduğu monografik eserleridir. Aynî, bu çalışmalarını belli bir amaç için yapmıştır. O, kendi döneminde Türk ve İslâm düşüncesinin önemli temsilcilerinin maarif mekteplerinde tadrîs edilen eserlerde yeterli düzeyde anlatılmadığını ve bunun büyük bir eksiklik olarak kabul ettiğini dile getirir. Özellikle İbn Arabî, İmam Gazzâlî ve İsmail Hakkı Bursevî ile başlayan monografi çalışmaları sonraki dönemde daha da çeşitlenmiştir. Aynî, Ahmet Midhat Efendi'den sonra Darülfünûn'da felsefe tarihi derslerini vermeye başlamıştır. Ahmed Mithat Efendi sonrası yeni bir üslup ile felsefe tarihi derslerini daha ileri bir seviyeye taşımış, bu alanda eser telif etmiştir.¹⁷

Öğrencilere okutulacak ders kitabı mahiyeti taşıması, kitabın bazı yönlerinin eksik olmasını, tam bir felsefe tarihi olmaktan çok didaktik yönü ağır basan, felsefe tarihi disiplinden bahseden, Yunan öncesi çağlardaki düşünce hayatından bahseden, İlkçağ'dan XVII. yüzyıla kadar felsefe tarihi anlatan bir eserdir. Ancak kitapta görülecek olan eksikler kanaatimizce özellikle *Tasavvuf Tarihi* adlı eserde filozofların öğretilerine dair vermiş olduğu bilgiler ile giderilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda İslâm düşünce tarihine dair görüşler, ilkçağdan itibaren bütün düşünce sistemleri ile karşılaştırılmıştır.¹⁸

Bununla birlikte özellikle *Tarih-i Felsefe Dersleri* adlı eserde İslâm filozoflarından müstakil bir başlık altında bahsetmemiştir. Müslümanların Yunan düşüncesine dair eserleri tercüme yoluyla öğrendiklerini ve şerhler yazdığını dile getirir. Ayrıca ilk İslâm filozofunun el-Kindî olduğunu daha

---

¹⁶ Akdemir, *Mehmed Ali Aynî'nin Düşünce Dünyası*, 17.

¹⁷ Aynî, *Darü'l-Fünun Tarih-i Felsefe Dersleri*, 23.

¹⁸ Aynî, *Tasavvuf Tarihi*, 70.

sonra hakkında müstakil eser yazacağı¹⁹ Farabî'yi zikreder. Bunun haricinde İbn Sinâ (ö. 428/1037), Nasirüddin et-Tûsî (ö. 672/1274), Şihabüddün Sührüverdî (ö. 587/1191), Devvânî (ö. 908/1502), İbn Bâcce (ö. 533/1139), İbn Rüşd (ö. 595/1198) temas etmiş olduğu diğer düşünürlerdir.²⁰ Aynî'nin felsefe tarihi ders notlarında bu âlimlerden bahsetmeyip, Türk-İslâm düşünürlerine ayırdığı müstakil eserlerde İslâm düşünce tarihine ve filozoflarına dair görüşlerini dile getirmeyi tercih etmiş olmasında, kendi dönemindeki gençlere bu mütefekkirleri anlatmayı ve sevdirmeyi hedeflemiş olması etken kabul edilebilir.

Aynî'nin Eserleri:

- 1- *Nazarî ve Amelî İstatistik*, Karabet Matbaası, İstanbul, 1306.
- 2- *Fakir*, (Nicolas Meyra'dan tercüme), Kastamonu Vilayet Matbaası, 1316.
- 3- *Küçük Tarih* (Ernest Lavisse'den tercüme), Kastamonu Vilayet Matbaası, 1317.
- 4- *Tarih-i Edebi-i Âlem*, (Frédric Loliée'den tercüme), Kastamonu Vilayet Matbaası, 1319.
- 5- *Hüccetü'l-İslâm İmam Gazalî*, Matbaa-i Âmire, 1327.
- 6- *Hükm-i Cumhûr* (J.Jiraud'dan tercüme), Kader Matbaası, İstanbul, 1327.
- 7- *Hükümet-i Avam Vatan ve İnsaniyet* (J.Jiraud'dan tercüme), Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası, İstanbul, 1327.
- 8- *Örfiyât-ı Siyâsiyye ve Ahlâkiyye* (Maurice Block'tan tercüme), Matbaa-i Âmire, 1327.
- 9- *İlim ve Felsefe* (Charles Bourdel'den tercüme), Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1331.
- 10- *Dârü'l-Dünûn Târih-i Felsefe Dersleri*, Dârülfünûn Matbaası, İstanbul, 1330.
- 11- *Terbiyeye Aid Tatbikat ve Ruhiyyât Dersleri* (E. Rabaud'dan tercüme), Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1331.

---

¹⁹ Karodovo, *Muallim-i sâni Farabî*. (İstanbul : Matbaa-i Âmire, 1332).

²⁰ Aynî, *Darü'l-Fünun Tarih-i Felsefe Dersleri*, 29.

- 12- *Muallim-i Sâni Fârâbî*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1332.
- 13- *Şeyh-i Ekber'i Niçin Severim?* Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, İstanbul, 1339.
- 14- *Fenn-i Terbiye Dersleri*, y.y., 1333.
- 15- *İntikad ve Mûlahazalar*, Orhaniye Matbaası, İstanbul, 1925.
- 16- *Tasavvuf Tarihi*, Vatan Matbaası, İstanbul, 1925.
- 17- *Ahlak Dersleri*, Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, İstanbul, 1927.
- 18- *Hacı Bayram Veli*, Evkaf-ı İslâmiyye Matbaası, İstanbul, 1927.
- 19- *Reybilik, Bedbînlik, Lâilâhîlik Nedir?*, Yeni Matbaa, İstanbul, 1927.
- 20- *Dârülfünûn Tarihi*, Yeni Matbaa, İstanbul, 1927.
- 21- *Siyasi Tarih*, Harp Akademileri Kumandanlığı Matbaası, 1928.
- 22- *Ruhu'l-Beyân Müellifi Bursalı İsmail Hakkı Hakkında Bir Tetkik*, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1928.
- 23- *İsmail Hakkı*, Philosophe Mystique, Paris, 1933.
- 24- *Demokrasi Nedir*, İstanbul Gazatecilik ve Matbaacılık T.A.Ş., İstanbul, 1932.
- 25- *Her Gün Bunu Oku*, Halk Kütüphanesi, İstanbul, 1936.
- 26- *Türk Ahlakçıları*, Marifet Basımevi, İstanbul, 1938.
- 27- *Milliyetçilik*, Marifet Basımevi, İstanbul, 1939.
- 28- *Türk Azizleri 1; İsmail Hakkı Bursevî*, İstanbul, 1944.
- 29- *Hayat Nedir?*, Ahmed Said Matbaası, İstanbul, 1945
- 30- *Un grand saint de l'Islam: Abd-al-Kadir Guilani*, Paris, 1938.²¹

---

²¹ *Mehmed Ali Ayni ve Eserleri Hakkında Biyografik Fiş*, İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar, Bel-Mtf-54031; Mehmed Ali Ayni, *Ahlak Dersleri*, ed. İsmail Dervişoğlu-Emir Hüseyin Yiğit (İstanbul: Büyüyenay, 2013), 12-15; Arar, "Mehmet Ali Ayni", 4: 274-275.

5. Modern Dönem Fikrî ve Dinî Akımlara Bakışı ve Tenkidleri

Aynî, modernleşme hareketi ekseninde kimi Osmanlı aydınları tarafından hararetle savunulan Pozitivizm, Sosyalizm ve Bedbinlik hareketlerinin psikolojik yönünü değerlendirmektedir. Ona göre bu hareketler “*bir mezhep gibi davranıyor, sâlikleri tâmmü'l-i tikad olup kendilerine talim olunan ahkâmın ta'mikine girmeksizin bu âyin-i cedîdi ruhban tarafından idare olunmaya razı olmuşlardır*” şeklinde insanları etki altına almışlardır.²² Osmanlı aydınlarında özellikle II. Meşrutiyet öncesi sosyal Darwinizm’le birlikte görülmeye başlayan Nihilist akımların etkisi gençler üzerinde görülmeye başlamıştı.²³ Bu akım, var olan sosyal ve dini değerleri kabul etmeyen materyalist ve pozitivist felsefenin bir karışımı olarak dikkat çekmektedir. Aynî, modernleşme süreci ile Osmanlı aydını ve toplum üzerinde etkileri net şekilde görülmeye başlayan bu akıma karşı bir eser telif ederek, topluma karşı görevini ifa etmeye çalışmıştır. Ahmed Midhat Efendi ile başlayan sosyal Darwinizm, özellikle Dârülfünûn’da felsefe dersleri vermesi ile pekişmiştir. Dikkat çeken Ahmed Midhat’ın ardından felsefe dersinde bu akımları çok yakından bilen Aynî’nin özellikle bu akımlara karşı yazmış olduğu eser ve tenkitler, din dışı akımların etkisini kırmak ve toplumu aydınlatmak açısından önem taşımaktadır.

Aynî’nin modernleşme döneminde gençler üzerinde olumsuz etkileri olduğunu düşündüğü akımlara dair yazmış olduğu en önemli eseri *Reybîlik, Bedbinlik, Lâ-ilâhîlik Nedir?* adlı kitapır.²⁴ O, bu eserini dönemin ünlü simalarından Tefvik

---

²² Mehmed Ali Aynî, *Örfiyyât-ı Siyâsiyye ve Ahlâkiyye*, (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1327), 4.

²³ Atıla Doğan, *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm*, (İstanbul: Küre Yayınları, 2012), 151.

²⁴ Mehmed Ali Aynî, *Reybîlik, Bedbînlik, Lâ-ilâhîlik Nedir? Tefvik Fikre’in Tarih-i Kadimine Bir Cevap*. (İstanbul: Kitabhane-i Sudi, 1927).

Fikret'e bir reddiye olmak üzere kaleme almıştır. Kendisi bu eseri, Tevfik Fikret'in *Tarihi-i Kadim*²⁵ adlı kitabından etkilenen ve ruhen zehirlenen neslin korunması amacıyla yazdığını dile getirir. Aynî, kitapta ileri sürülen fikirlerin modern ve yeni bir fikir olmadığını ve kadim dönemlerden günümüze dek zaman zaman güçlü temsilcilerle seslendirildiğini söyler. Bu bağlamda Reybîlik/Şüphencilik düşüncesinin Nietzsche ile geliştiğini ve bir salgın halinde etki gösterdiğini kabul eder. Tevfik Fikret'in şiirinde sadece Reybîlik/şüphencilik olmadığını, bu görüşün daha ileri seviyede hiçliği savunduğunu vurgular. Aynı şekilde hiçlik ve şüphencilik kavramının Fikret tarafından yerinde kullanılmadığını, anlaşılmazlık içinde kaldığını ifade eder. Aynî, Reybîlik/şüphencilik akımını ilimde bir metod olarak kullanan ve modern bilim anlayışının doğuşunda etkili olan Descartes'i örnek göstermekte, şüphe ile başlayan sorgulamanın sonunda katî ilime ulaştığını; hiçliğe düşmediğini kabul eder.²⁶

Ayrıca insanın doğuştan var olan merak dürtüsünün bilgi için bir tetikleyici olduğunu ve bilgi edinme noktasında inkar edilemeyeceğini fakat bu dürtünün havass-ı selime ile desteklendiğini söyler. Ancak zamanla havass-ı selime ile oluşan bilgiden de şüphe edildiğini ilim tarihi içinde hakikati elde etmenin amprist yolun dışında yolları da olduğunu kabul edildiğini ifade eder. Şayet bu noktada şüphelenmeye ve bunu sonu gelmez bir arayışa çevirmeye devam edilmesi durumunda, şüphenin, insanı azar azar kemiren bir hastalığa dönüşeceğini savunur. Nitekim Reybîlik/şüphencilik akımının modern döneme geçişi esnasında en büyük temsilcisi kabul edilen Nietzsche'nin cinnet nöbetleriyle can verdiğini örnek olarak okurlarına sunar.²⁷

---

²⁵ Tevfik Fikret, *Tarih-i kadim*, 1321.

²⁶ Aynî, *Reybîlik, Bedbînlik, Lâ-ilâhîlik Nedir ?*, 3-14; Akdemir, *Mehmed Ali Aynî'nin Düşünce Dünyası*, 26.

²⁷ Aynî, *Reybîlik, Bedbînlik, Lâ-ilâhîlik Nedir ?*, 4.

Yine Aynî, Bedbînlik (Pessimizim/Kötümserlik) düşüncesini Tefvik Fikret'in beyitleri üzerinden değerlendirir. Aynî'ye göre ortaya konan kötümserlik düşüncesi Budha tarafından bir mezhep haline getirilmiş, Yunan ve Mısır'da dâhil olmak üzere birçok kadim medeniyette taşınmıştır. Ancak bu düşünce üzerinden Schopenhauer'in çıkarmış olduğu ahlak anlayışın aksine Tefvik Fikret'in herşeyden şüphe eden bir yaklaşımı benimsediğini savunur. Ona göre şairin bu düşünceye bu derece bağlanmasında hayatının sonlarında yaşadıklarının etkisi vardır. Bir hayat felsefesi olarak sunulan kötümserlik, şaire bile fayda sağlamamıştır.²⁸

Aynî'nin aynı eserde eleştirdiğı akımlardan bir diğeri Lâ-ilâhîlik/Atezim'dir. Tefvik Fikret'in insanların özellikle modern dönemde daha yoğun bir şekilde müşahede edildiğı gibi Hz. Allah'ı inkar etmelerine rağmen hiçbir felakete karşılaşmamaları, din ve Allah inancıyla dalga geçilmesi ve her köşede dini düşünceyle alay edilip kahkahalar atılmasına rağmen ilahi cezanın gerçekleştirilmesinden hareketle şiirinde lâ-ilâhîlik düşüncesini savunması karşısında Aynî görüşlerini kaleme alır. İlk olarak Aynî, Tefvik Fikret'in bu satırları yazarken hangi ruh halinde olduğunu merak ettiğini dile getirir. Onun psikolojik bir takım sebeplerle böyle hareket ettiğini savunur. Zira şair hayatının son dönemlerinde geçmişte elde edemediğı imkânları ve insanlardan hak ettiğı saygınlığı bulamadığına inanması ve son olarak yakalandığı şeker hastalığının bir yansıması olarak kabul eder. Bu düşünceden hareketle Tefvik Fikret'in bütün filozofları ateist inanca sahip göstermesini kınamakta ve Türk gençliği üzerinde olumsuz etkileri olacak fikirleri temellendirme noktasında ilkel yöntemlere başvurmasından dolayı eleştirmektedir.²⁹

---

²⁸ Aynî, *Reybîlik, Bedbînlik, Lâ-ilâhîlik Nedir ?*, 61.

²⁹ Aynî, *Reybîlik, Bedbînlik, Lâ-ilâhîlik Nedir ?*, 64; Akdemir, *Mehmed Ali Aynî'nin Düşünce Dünyası*, 29.

Sonuç

Mehmed Ali Aynî, II. Meşrutiyet sonrası hızlanan modernleşme sürecinde yazmış olduğu eserler ile Tük-İslâm düşünce tarihine katkı sağlamış bir mütefekkir ve ilim adamıdır. Telif etmiş olduğu eserler ve yazdığı makaleler ile Türkiye’de modern bir felsefe bilincinin ve geleneğinin oluşmasında pay sahibi olmuştur. Batı ve İslâm düşünce tarihine olan vukufiyeti ile bu dönemde yazılan birçok felsefe eserinin alana kazandırılmasına sebep olmuştur. Dönemin pozitivist ve materyalist akımlarının Türk toplumunda açacağı yaraları fark etmiş, bu akımların ve temsilcisi olan fikir adamlarının görüşlerini deliller ile iptal etmeye çalışmıştır. Yine tercümelelerdeki hataların, düşünce dünyamızda açması muhtemel yanlışlıkları bertaraf etmeye çalışmış ve bu yönüyle sadece bir münekkit değil, ilmî kontrol vazifesi ifa etmiştir.

Bu çalışmalarının yanı sıra felsefe tarihine dair çalışmaları dikkat çeken Aynî, Batı felsefe konferanslarında ülkemizi temsil eden ilk bilim adamıdır. Aynî, felsefenin teorik kısmından çok, pratik felsefe anlayışını tesis etmeyi hedeflemiş, felsefe tarihinden ve filozofların öğretilerinden pratik hayata geçirilebilecek ilkeleri okurlara kazandırmayı hedeflemiştir.

Ayrıca Mehmet Ali Aynî, modernleşme sürecinde unutulmaya yüz tutmuş İslâm düşüncesine yön veren âlimler hakkındaki biyografi eserleri kaleme almak suretiyle düşünce tarihçiliğine yeni bir boyut kazandırmıştır. Özellikle inkarcı akımların popüler olduğu bir dönemde İbnü’l-Arabî, Gazzâlî, Farabî, Bursevî ve Hacı Bayram Velî gibi düşünürleri Türk ilim dünyasına kazandırması büyük bir boşluğu doldurmuştur. Özellikle tasavvuf tarihi hakkındaki çalışması Mezhepler Tarihi çalışmalarında Razî’nin ihmal edildiğini dile getirdiği eksikliği gidermiştir.

Ayrıca İslâm mezheplerinin teşekkül ve gelişme süreçlerine dair değerlendirmeleri, mezheplerin edebiyatı üzerine verdiği bilgiler önemlidir. Mihne süreci, Eşâriiliğin ortaya çıkışı, Hanbeli ve Eş’ari çekişmeleri, İsmailîlik hakkında

vermiş olduğu bilgiler İslâm mezheplerin doğuşunda akıl-nakil, kelam-felsefe ilişkileri, kelam ilminin safhalarına dair karşılaştırmaları ve bazı kelam eserlerinin kütüphanelerdeki kayıtlarını vermesi ve bu eserleri tahlil ederek mezkûr mezhepler için önemini ortaya koyması; bazı mezhepleri Batı'daki dini ve felsefi akımlarla karşılaştırması dikkat çekmektedir.

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecinde tenkit yazıları ve Felsefe tarihine olan katkılarının yanı sıra, düşünce tarihini, dinî, tasavvufî ve çağdaş akımlar ekseninde ele alması ile Türk-İslâm düşünce tarihinin kendine özgü karakterinin ortaya çıkarılmasına katkı sağlayan Aynî, diğer yönleri ile de ele alınmalıdır. Bu noktada özellikle Aynî'nin İslâm mezheplerine dair görüşleri daha geniş bir çalışmanın konusu olma potansiyeline sahiptir.

Kaynaklar

Ak, Ahmet. *Şehristani'nin el-Milel ve'n-Nihal'inde İslâm mezheplerinin tasnifi*. Fırat Üniversitesi, 1996.

Akdemir, Abamüslim. *Mehmed Ali Aynî'nin Düşünce Dünyası*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1997.

Aksüt, Ali Kemal. *Prof. Mehmed Ali Aynî, Hayatı ve Eserleri*. İstanbul: Ahmet Sait Matbaası, 1944.

Arar, İsmail. "Mehmet Ali Aynî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4: 273-275. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991.

Aydınlı, Osman. *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslâm Mezhepler Tarihi Yazıcılığı*. Hititkitap Yayınevi, 2008.

Ayni, Mehmed Ali. *Ahlak Dersleri*. ed. İsmail Dervişoğlu-Emir Hüseyin Yiğit. İstanbul: Büyüyenay, 2013.

Ayni, Mehmed Ali. *Darü'l-Fünun Tarih-i Felsefe Dersleri*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2017.

Aynî, Mehmed Ali. *Örfiyyât-ı Siyâsiyye ve Ahlâkıyye*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1327.

Aynî, Mehmed Ali. *Reybîlik, Bedbînlik, Lâ-ilâhîlik Nedir? Tevfik Fikret'in Tarih-i Kadimine Bir Cevap*. İstanbul: Kitabhane-i Sudi, 1927.

Ayni, Mehmed Ali. *Tasavvuf Tarihi*. ed. Hüseyin Rahmi Yananlı. İstanbul: Büyüyenay, 2017.

Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdü'l-Kâhir b. Tâhir b. Muhammed, *el-Farğ beyne'l-fırağ*. Kahire: Mektebetü İbn Sînâ, [t.y.]

Barkan, Ömer Lütfi. "Osmanlı İmparatorluğu'da Kolonizatör Türk Dervişleri". *Türkler IX* (2002): 133-153-153.

Doğan, Atila. *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm*. İstanbul: Küre Yayınları, 2012.

Fikret, Tevfik. *Tarih-i Kadim*. 1321.

Görkaş, İrfan. *Mehmet Ali Aynî'nin Darulfünun Felsefe Tarihi Üzerine Bir İnceleme*. Birleşik Dağıtım Kitabevi, 2012.

İbrahim, Haydarîzâde. *İslâm Mezhepleri ve Tarikatları Tarihi*. çev. Rekin Ertem. İstanbul: Medrese Yayınevi, 1981.

İbrahim, Haydarîzâde. *Mezâhib ve tûruk-i İslâmiyye Tarihi*. Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliye: Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, 1335.

İzeti, Metin. *Balkanlar'da Tasavvuf*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2004.

Kara, İsmail, ed. *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi 2*. Dergah Yayınları, 2014.

Karaman, Ramazan. "Bir İslâm İlimleri Klasiği Olarak eş-Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-Nihal*'i Üzerine Düşünceler". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VII/14 (Şubat 2008): 61-74.

Karodovo. *Muallim-i sâni Farabî*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1332.

Karpat, Kemal. "Balkanlar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5: 22-35. Türkiye Diyanet Vakfı, 1992.

Kutlu, Sönmez. *Mezhepler Tarihine Giriş*. İstanbul: Dem Yayınları, 2008.

Mehmed Ali Ayni ve Eserleri Hakkında Biyografik Fiş. Bel-Mtf-54031, İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar.

Râzî, Fahrüddin er-İ *tikâdâtü fırâkı'l-Müslimîn ve'l-müşrikîn*. Kahire, 2008.

Ülken, Hilmi Ziya. *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.

Yıldırım, Ahmet. "Balkanlarda İslâmî İlimler ve Orada Yetişen Ünlü Âlimler". *Balkanlarda İslâm: Miadı Dolmayan Umut (5 cilt)*, III, (2016): 81-118.